

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ), Сергій Максудов (Кембрідж, США)

Втрати населення України від голоду 1933 р.

Автори статті зробили спробу, користуючись відкритими наприкінці 1989 р. матеріалами радянської демографічної статистики, визначити максимум і мінімум втрат українського населення від голоду 1933 р. Вони дійшли висновку про те, що всі відомі людству випадки геноциду не можна порівняти з тим, що трапилося в Українській РСР на початку 30-х років.

Автори цієї статті зробили наукові доповіді про демографічні втрати від голоду 1933 р. на конференції з теми «Україна при Сталіні. 1928—1939», проведеної у березні 1990 р. Торонтським університетом (Канада). Вони проаналізували матеріали радянської демографічної статистики, що зберігаються в Центральному державному архіві народного господарства СРСР (Москва). Мається на увазі головним чином архівний фонд Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) при Держплані СРСР. Доступ до демографічної частини цього фонду вперше було відкрито наприкінці 1989 р. В світлі нових матеріалів доводиться переглядати оцінки демографічних втрат, що містилися в попередніх публікаціях авторів даної статті.

На згаданій конференції автори зробили спробу визначити як спільні або близькі підходи до аналізу виявлених матеріалів, так і розбіжності, що виникли в ході обговорення. На основі цього обговорення С. В. Кульчицький згодом підготував робочий варіант спільної статті. С. Максудов ознайомився з ним і виклав свої аргументовані зауваження з усіх пунктів, з якими не погодився. В зв'язку з цим виникла принципова неможливість на даній стадії вивчення проблеми звести позиції обох авторів до єдиної оцінки демографічних втрат. З іншого боку, вони дійшли єдиної думки про корисність спільного визначення мінімальної і максимальної оцінок втрат населення України з тим, щоб звузити розкид даних і підготувати передумови для майбутніх досліджень.

Така позиція авторів зумовила й структуру цієї статті. Безособова форма викладу тих чи інших положень, безспірних фактів або висновків свідчить про те, що вони поділяються обома авторами. Водночас фіксується думка кожного з них з питань, яку інший не підтримує.

* * *

Перші повідомлення про голод, який органи Радянської влади намагалися всіляко приховати, з'явилися на Заході в останній декаді березня 1933 р. Пріоритет у цьому належав московському кореспонденту англійської газети «Манчестер гардіан» Малькольму Маггеріджу, який опублікував у трьох її номерах матеріал про свої враження від поїздки по Північному Кавказу і Україні. Наприкінці березня в цій же газеті було надруковано статтю колишнього секретаря прем'єр-міні-

стра Ллойд Джорджа — історика Гарета Джонса, який побував у селах Харківщини і дійшов висновку про те, що голод там такий же, як і в 1921 р. Однак кількісних оцінок втрат від голоду в цих повідомленнях ще не було. Звичайно, слід враховувати той факт, що статті з'явилися тоді, коли масовий голод лише розпочався.

Першою кількісною оцінкою жертв голоду була гіпотеза англійського журналіста, кореспондента американської газети «Нью-Йорк таймс» у Радянському Союзі Уолтера Дюранті. У бесіді з керівниками посольства Великобританії в Москві (жовтень 1933 р.) він повідомив, що населення України зменшилося на 4—5 млн. чол., а загальна кількість померлих від голоду навряд чи менша, ніж 10 млн. чол.¹ Це конфіденційне повідомлення в пресі не з'явилось.

Очевидно, перша оцінка, яка стала відомою громадськості, належала московському кореспонденту газет «Манчестер гардіан» і «Крісчен сайенс монітор» Вільяму Чемберліну. Після відвідання восени 1933 р. України і Північного Кавказу він виїхав з СРСР і через деякий час видав у Бостоні книгу, в якій твердив, що голод охопив територію з населенням 60 млн. чол., а число жертв навряд чи менше, ніж 3—4 млн. чол.²

У різний час на Заході публікувалися повідомлення про те, що в приватних бесідах радянські державні діячі називали цифру втрат. Зокрема, М. О. Скрипнику приписувалося твердження про 8 млн. померлих селян на Україні і Північному Кавказі, а Г. І. Петровському — 5 млн. тільки на Україні. Найбільш відомою була цифра, взята з мемуарів У. Черчілля про другу світову війну: нібито в Радянському Союзі під час колективізації загинули 10 млн. селян. Ці дані, твердив англійський прем'єр-міністр, йому повідомив Сталін.

Як наведені нами, так й інші оцінки (а їх багато) давали можливість припускати, що в Радянському Союзі були приховані від простих смертних справжні відомості про втрати. Переконаність у цьому базувалася на факті існування в країні розгалуженої державної системи установ, що фіксували громадянський стан. Відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) були структурною частиною виконавчих комітетів місцевих Рад і поставляли свою інформацію, починаючи з районного рівня, в Управління народногосподарського обліку при Укрдержплані (УНГО УРСР). В архівному фонді ЦУНГО збереглися демографічні звіти, в тому числі відомості про смертність населення, за кожний місяць і рік по кожному району.

Торкаючись питання про якість поточного обліку населення, слід відзначити великі заслуги в цій справі В. В. Осинського, який очолював у 1932—1934 рр. статистичну службу країни. Він обіймав цю посаду порівняно недовго і був замінений І. А. Кравалем. У вересні 1935 р. Сталін і Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення», в якій містилося твердження, що «органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті тих же самих осіб, недооблік народжень і т. п.)»³. Як бачимо, авторів постанови дуже непокоїв саме недооблік населення. Насправді ж облік проводився дуже ретельно. Навіть у 1933 р., в умовах якнайсуворішої заборони на вживання слова «голод», статистичні органи переважно сумлінно виконували свій професійний обов'язок, фіксуючи щомісяця величезні показники смертності в деяких регіонах країни. До відкриття доступу в архівний фонд ЦУНГО СРСР світова наукова громадськість вважала, що такі

¹ The Foreign Office and Famine. Kingston Ont.—New York, 1988.— P. 310.

² Chamberlin W. Russia's Iron Age.— Boston, 1934.— P. 88.

³ Правда.— 1935.— 28 сент.

відомості або знищені, або настільки викривлені, що навіть у разі їх виявлення не матимуть цінність.

Разом з тим слід констатувати, що під час голодомору було зафіксовано лише частину смертей. Саме тому питання про його демографічні наслідки продовжує існувати. Причини недообліку аналізувалися в ЦУНГО в березні 1934 р., тобто майже одразу після його виявлення. Керівники цього управління доручили статистикам України й інших районів, охоплених голодом, перевірити повноту реєстрації в книгах обліку смертей за 1933 р.

На Україні працівники ЦУНГО обстежили 10 сільрад Павлоградського району, а працівники УНГО УРСР — 12 сільрад Дніпропетровської, Київської і Харківської областей. У сільрадах не виявлено випадків недостачі книг запису народжень, водночас книги обліку смертей скрізь були повністю заповнені вже в перші місяці року. Надалі ж записи робилися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли ж було видано нові книги, ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів. Наприклад, по Пісчанській сільраді, за приблизними підрахунками, не було зафіксовано близько 300 померлих. Злякавшись, очевидно, такого високого показника, голова і секретар сільради стали наполягати на тому, що в книгах не записано лише 150 померлих. Але перевірити точність цих цифр, дійшла висновку комісія по обстеженню, було неможливо. На території Вольнянської сільради виявили 50 невідомих трупів, які ніде не були зареєстровані. У Володарській сільраді, за повідомленням інспектора районного управління народногосподарського обліку, значна частина померлих також не була зафіксована. В 1933 р. у Києві було підібрано на вулицях 9 472 померлих, 5 481 з них, як зазначалося в довідці судово-медичного інспектора, не був зареєстрований «згідно з директивними вказівками прокуратури (усними і письмовими)»⁴. Отже, сталінська заборона на будь-яку інформацію про голод змушувала найбільш запопадливих чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації смертей.

Необхідно враховувати і той факт, що сільські реєстратори самі нерідко вмирали від голоду, внаслідок чого нікому було вести статистичний облік. Таким чином, працівники ЗАГСів мимоволі не відображали всієї картини голоду.

Демографи центрального статистичного відомства не обмежувалися фіксацією цього факту. Вони прагнули дати експертну оцінку втрат. Методики їх підрахунків і чорнових матеріалів виявити не вдалося. Але в архівній справі, що безпосередньо відносилася до документів комісії по з'ясуванню причин недообліку смертності в 1933 р., є довідка під назвою «Кон'юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.». В ній виділено такий абзац: «Винятково висока смертність у 1933 р. нерівномірно розподілялася по СРСР і була локалізована переважно на Україні, Північному Кавказі, Нижній Волзі і ЦЧО (по одній лише УРСР число померлих становило 2,9 млн., тобто більше половини всіх померлих по СРСР)»⁵. Отже, офіційно зареєстрована смертність на Україні (1,9 млн. чол. у 1933 р.) збільшувалася, згідно з цією експертною оцінкою, на мільйон.

З 1934 р. збирання і обробку демографічної інформації, починаючи з відділів ЗАГС, контролював Наркомат внутрішніх справ і відносив її дані до числа документів з грифом «цілком таємно». Тому походження, кількість примірників і адресати будь-якого документа з демографії легко визначити. Зокрема, вказана вище довідка з інформацією про число жертв на Україні в 1933 р., яке визначалося після виключення даних про природну смертність, в 2,4 млн. чол., готувала-

⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 329, спр. 132, арк. 57, 63, 67.

⁵ Там же, спр. 131, арк. 2.

ся за всіма ознаками для внутрішнього користування. Це й зрозуміло: уряд не міг звернутися із запитом у ЦУНГО з даного приводу. Навпаки, як буде показано нижче, працівників цього відомства змушували вишукувати найнеймовірніші пояснення причин виникнення демографічного дефіциту, аби в них не фігурувало слово «голод». З цього випливає, що не можна вірити інформації західної преси з приводу заяв Петровського, Скрипника та інших членів партійно-державного керівництва про розмір втрат населення внаслідок голоду. Такі заяви, якщо вони й робилися (а в це неможливо повірити), не мали документальної основи.

Але чи можна вірити даним ЦУНГО СРСР про кількість жертв на Україні, одержаним по свіжих слідах подій, тобто в 1934 р.? Очевидно, ні. Це лише експертна оцінка, що не ґрунтувалася на суцільному обліку населення, тобто на перепису.

Такий перепис було проведено 6 січня 1937 р., і він став для його організаторів трагедією. Щоб зрозуміти причини цього, необхідно перенестись на кілька років назад.

У січні 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому Сталін заявив, що населення Радянського Союзу наприкінці 1933 р. досягло 168 млн. чол. Причини появи цієї цифри, яка викликала жах у демографів, абсолютно ясні. На початку 1933 р., тобто до голоду, населення країни становило, за опублікованими тоді даними ЦУНГО, 165,7 млн. чол. Щорічний природний приріст у той час досягав 2,5—2,8 млн. чол. Сума цих двох величин і дає округлену цифру в 168 млн. Називаючи її, Сталін недвозначно давав зрозуміти, що не було ні голоду, ні втрат від нього. Пізніше, в грудні 1935 р., він виступив на нараді комбайнерів, де заявив, що природний приріст населення становить у країні близько 3 млн. чол. Отже, на початку 1937 р. чисельність населення мала перевищувати 177 млн.

Поки відбувався підрахунок результатів перепису, його організаторів удостоїли державних нагород за зразково проведenu роботу. Зокрема, І. А. Краваль одержав орден Леніна. 14 березня він надіслав Сталіну і Молотову офіційну доповідь статистичного відомства «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Реакція була негайною.

25 березня І. А. Краваль і начальник управління в справах перепису ЦУНГО О. О. Квіткін були заарештовані. Слідом за ними в «найгрубших порушеннях елементарних основ статистичної науки», які привели до «недообліку» населення, були звинувачені сотні рядових демографів. Ті ж спеціалісти, кому вдалося уникнути розстрілу і тюрем, стали звичайними статистиками, бо демографічна наука перестала існувати. Відомий у всьому світі Демографічний інститут АН УРСР було ліквідовано.

Починаючи з довоєнних часів, на Заході публікувалися різні дані про підсумки перепису 1937 р. Всі вони, безумовно, не відповідали дійсності. Вперше зміст доповідної записки І. А. Кравалю від 14 березня 1937 р. став відомим з публікації начальника Центрального архіву народного господарства СРСР В. В. Цапліна в квітневому номері журналу «Вопросы истории» за 1989 р. Виявилось, що, за даними перепису, в країні проживало лише 162 млн. чол. Невідповідність фактичних даних і очікуваних результатів переконливо показала величезні демографічні наслідки голоду.

Після репресій постало питання про те, що робити з матеріалами перепису 1937 р. Уцілілі працівники ЦУНГО на чолі з новим начальником відомства І. Д. Веременичевим вирішили «звільнити матеріали перепису від шкідливих викривлень» і після цього обнародувати їх. В архівному фонді ЦУНГО зберігся п'ятий примірник великого рукопису (40 с. машинопису), підписаний трьома відповідальними працівниками цього відомства, включаючи І. Д. Веременичева.

Він датований 13 серпня 1937 р., однак чорнилом ця дата змінена на 19 серпня. Зміст даної доповідної записки свідчив, що вона готувалася для партійно-державного керівництва країни. Йому пропонувалося санкціонувати розробку фальсифікованих результатів перепису. Як відомо, керівництво на це не погодилося. 25 вересня 1937 р. була прийнята постанова РНК СРСР, в якій матеріали перепису кваліфікувалися як дефектні. Обробка переписних бланків припинялася, статистики одержали директиву провести повторний перепис на початку 1939 р.

Доповідна записка керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р.— документ воістину трагічний. Демографи були поставлені перед необхідністю не лише підтримати звинувачення на адресу репресованих колег у нібито шкідницькому зменшенні даних перепису, а й «пояснити» Сталіну причини зникнення значної частини населення. Оскільки неможливо було сказати правду про голод, яку диктатор знав дуже добре, доводилося конструювати брехливі гіпотези про відкочовування казахів у Китай, значне перебільшення чисельності населення при перепису 1926 р., недооблік його при перепису 1937 р. У записці докладно, по кожному регіону, викладалися «аргументи», у відповідності з якими фальсифікувалася та чи інша цифра.

Ще до санкціонування (яке так і не було зроблено) фальсифікованих даних ЦУНГО почало давати їх відомствам—споживачам статистичної інформації як цілком таємний матеріал. Зокрема, в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР зберігається завізвана Веременичевим довідка «Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів до Верховної Ради СРСР)». Довідку замовила Центральна виборча комісія, щоб визначити межі виборчих округів напередодні перших виборів до Верховної Ради згідно з Конституцією СРСР 1936 р. З неї випливає, що чисельність населення країни на початок 1937 р. нібито становила 168,5 млн. чол., а нашої республіки— 30 158 тис. На фальсифікованих, як з'ясувалося після появи вже згадуваної статті В. В. Цапліна, даних були основані й перші публікації С. В. Кульчицького про число жертв голоду на Україні.

У записці від 19 серпня 1937 р. наводилися й справжні дані про чисельність населення УРСР— 28 388 тис. чол., тобто на 1770 тис. чол. менше від його кількості, повідомленої Веременичевим Центральної виборчій комісії. Водночас були наведені для співставлення трохи скореговані (на 117 тис. зменшені) порівняно з опублікованими в статистичних довідниках відповідні відомості попереднього перепису населення 1926 р.— 28 926 тис. чол.⁶ Очевидно, різниця пояснювалася деяким корегуванням кордонів республіки, яке було зроблено за 10 років, що минули після попереднього перепису.

Якщо ми небезпідставно не довіряємо поточному обліку смертності під час голоду, то визначити справжні втрати можна шляхом використання по обидва боки від 1933 р. даних переписів, коли чисельність населення визначалася методом суцільного обліку. Якщо ми визнаємо надійними дані переписів і поточного обліку ЗАГС за всі роки, крім голодного, то єдиним невідомим в легко складаному рівнянні виявиться 1933 р. Але чи надійний перепис 1937 р.? Сама його доля досить красномовно свідчить на користь істинності даних.

Отже, в десятирічному проміжку між переписами 1926 і 1937 рр. населення України скоротилося на 538 тис. чол. Саме з такої точки відліку слід починати аналіз демографічних втрат.

Розглянемо статистику народжуваності і смертності, зареєстровану відділами ЗАГС (дані по Україні, в тис. чол.)⁷ (див. таблицю).

⁶ Там же, спр. 200, арк. 187.

⁷ Там же, спр. 256.

Наведені тут дані про народжуваність С. Максудов вважає достатньо надійними, за винятком 1933 р., про який мова піде окремо. В його розрахунках зроблене невелике уточнення через неповноту охоплення населення ЗАГСами (до 3%). Разом з тим він висловив думку про те, що таке уточнення може бути надто обережне, і реальний рівень народжуваності вищий. С. В. Кульчицький зазначив, що після демографічних потрясінь народжуваність, звичайно, збільшується, і її досить різкий стрибок у 1935 р., коли продовольче становище на селі стабілізувалося, можна пояснити саме цим. Несподівана для населення постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. про заборону абортів не могла не привести на перших порах до ще більшого зростання народжуваності. Обидва автори погодилися в даному разі відкорегувати лише відомості за 1933 р., а за інші роки використати офіційні дані статистичних органів.

Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст	Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184,4	522,6	661,8	1932	782,0	668,2	113,8
1928	1139,3	495,7	643,6	1933	470,7	1850,3	—1379,6
1929	1081,0	538,7	542,3	1934	571,6	483,4	88,2
1930	1023,0	538,1	484,9	1935	759,1	341,9	417,2
1931	975,3	514,7	460,6	1936	895,0	361,3	533,7

Архівні дані за 1933 р. підлягають істотному корегуванню. С. Максудов звертає увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933 р., а в 1934 р. Адже в 1934 р. народжувалися діти, зачаті в попередньому, голодному році, а голод, як відомо, приводить до зниження вірогідності зачаття. З другого боку, важко погодитися з можливістю скорочення народжуваності в селах вдвічі в 1933 р. порівняно з попереднім роком, як це зафіксоване у відомостях ЗАГС. Цілком ясно, що ми бачимо падіння в 1933 р. точності обліку на селі, викликане дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. За відомостями С. Максудова, остання практично однакова і в місті, і в селі, що вказує на неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу таблиці смертності 1925—1926 рр., він підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менш як 150 тис. чол. Відповідно неменший недооблік був і при оцінці народжуваності. Отже, цифра народжень за 1933 р. корегується до 621 тис.

Якщо виходити з того, що наведений вище динамічний ряд зареєстрованих на Україні народжень і смертей приблизно відображав справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення можуть бути визначені з достатнім ступенем надійності.

Насамперед, потрібно виключити з розрахунку втрат нормальну смертність 1933 р. Вважаючи, що вона дорівнюватиме середній арифметичній з показників смертності за 1927—1930 рр., тобто 524 тис., і виходячи з відкорегованого показника народжуваності (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік у 97 тис., а за десятиріччя між переписами — 4 043 тис. чол. Пам'ятаючи про те, що кількість населення УРСР за переписом 1937 р. скоротилася на 538 тис. порівняно з даними перепису 1926 р., одержимо демографічний дефіцит у 4581 тис. чол.

Чи можна його відносити на рахунок голоду 1933 р. повністю, чи слід робити поправку на несприятливе для України сальдо міграційного балансу? Щодо цього С. В. Кульчицький і С. Максудов дотримуються різних точок зору. У вже згадуваній доповідній записці керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р. зазначалося, що в 1934—1935 рр.

міграція за межі УРСР з урахуванням новоприбулих становила близько 100 тис. чол., а в 1936 р. трохи переважав приплив населення. При цьому вказувалося, що облік механічного руху населення не був позбавлений недоліків. Що ж до періоду 1927—1933 рр., то керівники ЦУНГО визнали величезні неточності в підрахунках. Після такого попередження було названо сальдо міграційного балансу за десятиріччя між переписами, яке зводилося з великими втратами для України — 1343 тис. чол.⁸ Ця цифра може відрізнятись від справжньої, на думку С. В. Кульчицького, на десятки, якщо не на сотні тисяч у той чи інший бік, але з нею слід рахуватися.

Віднімаючи з демографічного дефіциту між переписами 1926 і 1937 рр. (4581 тис.) негативне для України сальдо міграційного балансу, одержимо розмір прямих втрат від голоду 1933 р. — 3 238 тис. чол. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики 30-х років при визначенні природного і механічного руху населення, справжні втрати можуть коливатися в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол.

Втрати населення України від голоду 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931—1932 рр., можуть бути визначені за даними наведеної нами таблиці природного руху населення. Якщо вважати для 1932 р. нормальною смертність у 542 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. чол. Голод 1932 р. і голод 1933 р. — це якісно різні явища.

С. Максудов категорично заперечує проти використання даних про міграційний баланс, які є в фонді ЦУНГО, навіть з поправкою на сотні тисяч чоловік у той чи інший бік. За його розрахунками, протягом усього досліджуваного десятиріччя склався приблизно нульовий баланс. Це означає, що втрати від голоду 1933 р., на його думку, становлять від 4 до 4,5 млн. чол., причому остання цифра більш вірогідна.

С. В. Кульчицький зазначає, що повні дані про втрати від голоду, включаючи ненароджених, які наводилися в його попередніх публікаціях, також повинні бути враховані, хоча б як додаткові відомості. Справді, якщо голод зумовив зниження природного приросту населення на Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. (якщо не враховувати померлих від голоду) і 88 тис. у 1934 р., то хіба не слід ці непрямі втрати включати до демографічних втрат?

Середня народжуваність за п'ятиріччя (1927—1931 рр.) дорівнювала 1080,6 тис. чол. Недобір народжуваних внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. — 459,6 тис. і в 1934 р. — 509 тис. чол. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. з демографічною луною в формі зниження народжуваності в 1934 р. — 4207 тис. чол. Загалом за 1932—1933 рр. повні втрати становлять, якщо враховувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4649 тис. чол. Неточність відомостей про природний і, особливо, механічний рух населення змушує визначати повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в інтервалі від 4,3 до 5 млн. чол.

Якщо ж відкинути дані ЦУНГО про міграційний баланс, як це робить С. Максудов, і припустити, що за десять років між переписами 1926 і 1937 р. кількість осіб, які виїхали за межі України, приблизно дорівнювала кількості прибулих сюди, повні (з урахуванням ненароджених) втрати від голоду 1932—1933 рр. становлять як мінімум 5,5 млн., а в максимумі — трохи більше 6 млн. чол.

Семимільйонна цифра жертв голоду на Україні, яка найчастіше фігурувала у попередніх публікаціях, не підтверджується докумен-

⁸ Там же, спр. 200, арк. 189.

тально. Максимальна оцінка прямих демографічних втрат, яку можна зробити на основі двох довоєнних переписів і матеріалів поточного обліку населення, становить 4,6 млн., а з врахуванням ненароджених— понад 6 млн. чол. Хоча наведені у цій статті цифри поступаються звичній оцінці, за ними — істотна перевага. Адже вони спираються на державну статистику, яку власті ретельно приховували від дослідників понад півстоліття. Як бачимо, приховували марно. Всі відомі людству випадки геноциду не йдуть ні в яке порівняння за своїми масштабами з тим, що трапилося в Українській РСР на початку 30-х років. Голод 1933 р.— найбільш страхітливий серед численних злочинів сталінщини.

Одержано 14.XI.90.

Автори статті предприняли попытку, пользуясь открытыми в конце 1989 г. материалами советской демографической статистики, определить максимум и минимум потерь украинского населения от голода 1933 г. Они пришли к выводу о том, что все известные человечеству случаи геноцида нельзя сравнить с тем, что случилось в Украинской ССР в начале 30-х годов.

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-і роки ХХ ст) *

У статті йдеться про репресії стосовно західноукраїнських літераторів — членів київської та харківської філій Спілки революційних письменників «Західна Україна», висвітлюється трагічна доля вихідців з Галичини, які на початку 30-х років працювали в системі Наркомосу України.

Початок 1933 р. позначився арештами членів київської філії літературної організації «Західна Україна» (наприкінці січня — на початку лютого було заарештовано В. Атаманюка, М. Козоріса, А. Фертюка та ін.). 30 січня 1933 р. М. Козоріс у листі до правління Спілки у Харків дописав червоним олівцем: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що — не знаю». 4 лютого він пояснював (чи скоріше — намагався це зробити): «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина — це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва... По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори... На мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва»¹.

Важко сказати, чи передбачав сам М. Козоріс, що його так швидко заарештують. Мабуть, такі відчував, що це неминуче. У листах кінця 1932 р.— початку 1933 р. він немов підбивав підсумок свого життя. Так, 20 грудня 1932 р. М. Козоріс писав до товаришів у Харків, характеризуючи члена Спілки «Західна Україна», згодом відомого літератора Л. Дмитерка (1911—1985): «Він парень толковий, має

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1.

¹ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 18 зв., 22—22 зв.